

İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin İstihsânü'l-Havz Fî 'ilmi'l-Kelâm Risalesinin Değerlendirmesi –| Baki Karakaya

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2020-2021

1. Giriş

İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'den uzun bir rivayet zinciriyle aktarılan bu risale temelde Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadîs şeklinde gerçekleşen bir ayrımı belirginleştirir. Ehl-i Hadîs dini bağlamdaki görüşünün çıkış noktası isminin de zikrettiği gibi naslar üzerinden kurar ve bunların dışında kalan alanları bir nevi kör noktalar olarak görme eğilimindedir. Diğer bir deyişle, Ehl-i Hadîs, yalnızca Kur'an-ı Kerim'de belirlenmiş ve Hz. Muhammed ile sahabe tarafından muayyen şekillerde değinilmiş noktaları ve ayrımları öne sürmekle yetinir. Ehl-i Re'y ise iman bu belirlenmiş alanlar içerisinde kalmasının mümkün olmadığını, bunun genişletilmesinin ve bir takım başka konular üzerine düşünülmesinin hayatın temel bileşenlerini daha iyi kavramak ve imana daha yaraşır bir şekilde yaşama imkânını elde etmek için elzem olduğu fikrinden hareket eder. Bu bakımdan, Ehl-i Re'y felsefi bir tutuma ve aklın işlevinin kendisini daha fazla öne çıkarabileceği bir yaklaşıma kapı aralar. İmam Eş'ari'nin düşüncesi ve risalesi bu noktada İslam'da oldukça erken dönemde ortaya çıkan bu çatallaşmanın belirginleştirilmesi, din ve tanrı inancının akli bir yolla pekiştirilmesi ve dahi ön plana çıkarılarak evrenselleştirilmesi açısından önem arz eder. İmam Eş'ari'nin söz konusu risalesi böylece Ehl-i Hadîs tarafından gelen itirazlara bir cevap niteliği taşır ve bu bakımdan bağlamını da ancak bu şekilde okunduğunda bulur.

Diğer yandan, İstihsânü'l-Havz fî 'ilmi'l-Kelâm İmam Eş'ari'nin Mutezile düşüncesine dahil olduğu ve kendi hizbini henüz meydana getirmediği vakitteki düşüncesini yansıttığından, okunurken metnin bağlamını da bu noktada tutmak önemlidir. Bu, bir bakıma, söz konusu bahse konu olan risalenin doğrudan doğruya akli en keskin şekilde kullanan mezhebin içinde bulunan bir düşünür tarafından ortaya sürüldüğünün unutulmaması gerekir. Bu bakımdan, önce kısaca düşünürün hayatından, Mu'tezile döneminden ve Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadîs arasındaki farklardan hareketle risalenin özetine geçmek, özetin verilmesinden sonra ise risalenin önemine ve literatüre katkısına değinmek yerinde olur.

2. İmam Eş'ari'nin Düşünce Hayatı

Özellikle babasını küçük yaşta kaybetmiş olmasından sonra annesinin Mu'tezile âlimlerinden Ebû Ali el-Cubbâi ile evlenmesi onun hayatı için bir dönüm noktasıdır. [1] Bu durumun dönüm noktası olduğunu vurgulamamın temel nedeni elbette İmam Eş'ari'nin bir Mutezile düşünürünün yanında yetişmesi dolayısıyla Mu'tezilî görüşlerden etkilenmesidir. Dolayısıyla söz konusu risalenin tam da bu Mu'tezilî düşüncelerin onun zihnindeki ağırlığının bir sonucu olarak ortaya çıktığını ifade etmekte herhangi bir sakınca yoktur.

Daha sonra kırklı yaşlarının başlangıcında Mu'tezile'den ayrılıp kendi ekolünü kurmaya girişir. Bu yeni düşün hayatında, elbette burada eski düşüncelerinden getirdiği her türlü fikri reddettiği iddia etmek mümkün değilse de, özellikle Ahmed bin Hanbel'in Ehl-i Sünnet akidesini ve Selef itikadını benimser. [2] Düşün hayatındaki bu dönüşümü İmam Eş'ari'nin rüyalarına ve bir takım şöhret heveslerine bağlayanlar olmuşsa da aslında bunlardan ziyade bazı fikrîsel birikimlerin ağır bastığını kabul etmek daha gerçekçi ve yerinde bir tutum olur. Bu farklılaşmanın özellikle vücûb [3] ve aslah [4] (salâh kelimesinden türetilir) ilkerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Bu ilkelere göre Allah daha sonra kendisini Spinozacı felsefede de sunacak bir düşünce çerçevesinde belirli bir zorunluluğa itilir ve bu şekilde iradesi bakımından özgürlüğü sınırlanmış bir varlık haline getirilir. Bu ise İmam Eş'ari tarafından yanlış bulunan bir yaklaşımdır. İmam Eş'ari, üç kardeş [5] (ihve-i selâse) sorusuyla kendisi ile Mu'tezile arasındaki farkı belirginleştirerek bu yaklaşımdan uzaklaşır ve kendi ekolünü kurar. Bu yeni ekol de elbette yine Ehl-i Re'y'in yöntemiyle düşünme faaliyetini gerçekleştirir. Bu da İmam Eş'ari'nin risalesinde kendi düşünce yapısıyla Ehl-i Hadîs'in düşünce yapısı arasına koyduğu duvarın bir

nevi derin köklerini tezahüre getirir.

3. Mu‘tezile Dönemi

Mu‘tezile düşüncesi içindeki döneminin İmam Eş‘ari için ne ölçüde belirleyici olduğu yukarıda çok kısa şekilde gerçekleşen değiniden de anlaşılabilir. Bu düşünce İmam Eş‘ari’nin kendi ekolünü kurup Ehl-i Sünnet arasına katılmış olmasıyla değişmemiş ve kendisini yeni ekol içerisinde göstermeyi sürdürmüştür. Bu devamlılığa işaret eden en büyük delil ise elbette İmam Eş‘ari’nin Ehl-i Re‘y’in kullandığı yöntemi mezhebini değiştirmesine rağmen sürdürmüş olmasıdır.

Ehl-i Re‘y ve Ehl-i Hadîs yaklaşımlarının farkı içtihad ve geleneğe verilen önemin dengesinin hangi tutumun lehine değişeceğine göre belirlenir. Bu bakımdan Ehl-i Re‘y içtihad ve yorumlamaya büyük önem atfeder. Ehl-i Re‘y’in aksine, Ehl-i Hadîs ise geleneğe [6] ve daha önceden belirli şekilde koyulmuş kurallara daha fazla değer verir. Bu bakımdan bu iki düşünce yöntemi arasındaki fark bizzat İmam Eş‘ari’nin yazdığı risalede oldukça sert bir şekilde açığa çıkar ve elbette risalede vurgu konusu olan da Ehl’i Re‘y yaklaşımının makullüğünden başka bir şey değildir.

4. Ehl-i Re‘y ve Ehl-i Hadîs

Ehl-i Hadîs, din alanındaki bir düşünme yöntemi olarak geleneğin güvenli alanını sunar. Bu bakışa göre gelenek içerisinde zaten daha önceden belirginleştirilmiş yaşam ve iman prensipleri aynı şekilde sürdürülebilir. Dolayısıyla Ehl-i Hadîs çekimser bir yaklaşımı ve bir olmuş-bitmişliği savunur. Bu bakımdan bu düşünce içerisinde bariz olarak görünür durumdaki tutum, geçmişin sınırları kesin olarak belirlenmiş alanında yaşamak ve tarihsel olanı veya mevcut haldeki insani koşulları geri planda tutmaktır. Bu sebepten Ehl-i Hadîs doğrudan doğruya bir tamamlanmışlık ve artık nüfuz edilemez bir sertlik barındırır; fakat katı olan her şey buharlaşma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Psikolojik bir noktadan bakıldığında bu tutum doğal olarak bir sabitliği ve saplantıyı beraberinde getirir. Felsefi açıdan ele alındığında ise hareketin olmadığı bir zemine işaret ettiği için oluş alanının da dışında bulunur ve böylece gerçeklikten kopuktur. Bunun getirdiği sorunların başında da, elbette, dinin evrensellik iddiasının değişime uğrayan durumlar karşısında işlevini yitirmesi ve determinasyonun çok daha önceden elde edilmesinden dolayı kendini açamayan bir gerçekliğin kendi içerisinde debelenmesi, yani varlığın yeni ve farklı determinasyonlarına karşı savunmasız olmasıdır. [7] Çünkü dinin, her belirlenim veya determinasyon karşısında, evrensel bir din olabilmek adına, cevap üretmesi gerekir. Bunu üretememek demek, dinin sürekli olarak varlığa dışsal bir noktadan ve onunla temas halinde olmaksızın kuru ve yavan şekilde formel bir yapıya büründürülmüş olması anlamına gelir.

Ehl-i Re‘y ise yorumlamaya ve içtihad önem atfeder. Yorumlama ve içtihad bir bakıma kapalılıktan kaçınarak bir açıklık oluşturmak ve yeni gelen durum ve koşullara karşı da cevaplar üretebilmek anlamına gelir. Aşağıda görüleceği gibi, İmam Eş‘ari’nin de risalesinde tüm örnekleri ve değinileriyle üzerinde durduğu nokta bizzat bir açıklık ve imkân oluşturmak konusunda toplanır. Yani bir bakıma Ehl-i Re‘y, dinin kendisine gönderildiği ve yeryüzünde anlam kovalayan tek tür olan insanın yapıp etmelerine, tarihsel durumuna ve koşullarına uyum sağlayabilecek olan, hareketi ve farklılığı, değişmeyi ve dönüşmeyi barındırabilecek olan açıklığı sunan yöntemi benimser.

5. Risalenin Özeti

İmam Eş‘ari, İstihşânü’l-Havz fî-İlmi’l-Kelâm isimli risalesinde, genel olarak kelâm ilmini ve dolayısıyla aklın tanrıyı ispat etme ve imanı güçlendirmede araç olarak kullanılmasını bid‘at olarak görenlere karşı kelâm ilmini savunur ve metot bakımından bu ilmin bizzat Kur’an-ı Kerim ve Sünnet’ten etkilendiğini ve onlardaki yöntemi benimsediğini açığa çıkarmak ister. [8] Bu amaca yönelik olarak risale içerisinde büyük oranda Kur’an-ı Kerim’den ayetlerle örnekler verilmiş ve kelâm ilmini, dolayısıyla akli sorunsallaştıranlara ve bid‘at olarak görenlere üç kategori altında cevap verilmiştir. Cevapları oluşturan ilk kategoride İmam Eş‘ari kelâm ilmiyle ilgilenenleri bid‘at ile suçlayanların düşüncelerini ustaca ters çevirir ve bu düşüncelerdeki çelişkileri açıkça

ortaya çıkarır. İkinci kategoride ise kelâm ilminin kullandığı metotların kökenlerine ilişkin bir sorgulamaya girer. Bu sorgulama boyunca Kur'an-ı Kerim ve Sünnetlerden örneklerle aslında söz konusu metotların halihazırda zaten dinin birincil kaynakları tarafından da işlenmiş metotlar olduğunu göstermeye, dolayısıyla kelâm ilmini bid'atla suçlayanları ve bu ilimle ilgilenenleri dışarıda bırakarak bizzat bu ilmin kendinde değerini belirlemeye çalışır. Üçüncü kategoride ise elbette kelâm ilmiyle meşgul olanları bid'atla suçlayanların kabul ettikleri durumu tekrar kelâm içerisinde okuyarak aslında bahsi geçen bid'at suçlamasının açık bir çelişkiden kaynaklanmadığını, yalnızca suçlamada bulunanların akıl yürütmesindeki bir sorundan dolayı ortaya çıktığını ve kelâm ile ilgilenenlerin yaptıklarını bu kişileri suçlayan kimselerin de bir noktaya kadar yaptıklarını belirtir.

6. Risalenin Önemi ve Literatüre Katkısı

Söz konusu risale hem Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis tartışmalarında ön plana çıkar hem de kelâm ilminin gelişmesinde önemli bir kaynak niteliği taşır. Özellikle birinci kategoriden ziyade ikinci ve üçüncü kategoriye dahil edilmiş olan cevaplar akıl ile din anlayışı arasındaki olmazsa olmaz ilişkisiyi açık bir şekilde ortaya çıkarır ve bunu dini kaynaklardan da temellendirmek suretiyle geliştirir. İkinci kategorideki cevaplardan anlaşılacağı gibi kelâm ilminin temel konusu dinde olmayan bir takım dışsal etkilerin dine dahil edilmesinden ziyade, dinin birincil kaynaklarının işaret ettiği noktalar üzerine düşünmek ve böylece bir medeniyet tasavvuru olarak dini evrensel ve geniş ölçekli bir noktaya taşımaktır. Bu bakımdan, ikinci kategoride İmam Eş'ari tarafından sunulan örnekler hareket-sükûn, tevhid, ölümden sonra dirilme, Dehriyye'nin hareket teorisinin kelâm ilmi tarafından reddi, fikri tartışma ve münazara, mugalatanın akıl yürütme ile bozulması gibi noktalar etrafında toplanır ve kelâm ilminin ve akıl yürütmenin dini olana engel teşkil etmediğini, bizzat onun yüceltilmesine ve idrak edilmesine hizmet ettiğini açığa çıkarır.

Üçüncü kategoride ise kelâm ilminin ve akıl yürütmenin odaklandığı noktaların aslında Hz. Muhammed tarafından bilinmemesinin imkânsız olduğu ifade edilir. Ancak Hz. Muhammed tarafından hakkında açıkça konuşulmamış meseleler daha sonra mütekellimin tarafından hakkında nas bulunan meselelerle mukayese ve kıyasa tabi tutulmuş ve böylece bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. "Meselelerin tayini hususunda her akıl sahibi Müslüman için asıl olan o meselelere [9] ait hükümleri, akıl, his ve bedahat ile müttefik olan asıllarla mukayese etmesidir." [10] Dolayısıyla İmam Eş'ari'nin bu anlayışına göre meselelere bakış kişinin aklını kullanmasını zorunlu olarak gerektirir.

Yine üçüncü bölümde konu edilen bir diğer örnek de daha sonraki tartışmaları alevlendirecek olan Kur'an-ı Kerim'in mahluk olup olmadığı konusunda yoğunlaşır. [11] Burada temel husus Kur'an-ı Kerim'in mahlûkiyeti veya gayri-mahlûkiyetinden ziyade, bu iki yorumdan birini yapmanın daha önce söylenmemiş bir noktaya temas etmesinden dolayı verilecek bir tepkinin önünü kesebilmek üzerine kurulur. Dolayısıyla aslında söz konusu olan peygamberin ve sahabenin hakkında herhangi bir şey söylemediği konularda bir şey söyleyebilmek cüretinin önünün açılmasına yönelik istektir. İmam Eş'ari şöyle devam eder: "Bir kimse 'ben bu meselede tevakkuf ederek Kur'an-ı Kerim'in mahlûkiyeti veya gayri-mahlûkiyeti hakkında bir şey söylemem' derse ona, 'bu tevakkufunla sen, mübtedi ve dâl olursun. Çünkü Peygamber (a.s.), 'benden sonra böyle bir hâdisе zuhur ederse tevakkuf edin, Kur'an-ı Kerim'in mahlûkiyeti veya gayri-mahlûkiyeti hakkında hiçbir şey söylemeyin, söyleyen kimseleri de idlâl veya tekfir edin' diye bir şey söylememiştir' denilir." [12] Bu bakımdan, daha önce üzerine söz söylenmemiş bir konuda düşünmek ve akıl yoluyla bir takım sonuçlara ulaşmak geçerli ve meşru bir yöntem olarak kabul edilmediğinde ortaya çıkan bir varsayım vardır: Hakkında hiçbir şey söylenmemiş olan hususlarda herhangi bir şey söylenmemesinin kural olduğu varsayımı. Bu bir varsayımdır, çünkü konuşulmamış olanın daha sonra da konuşulmayacağına dair bir hüküm de ortada yoktur.

İmam Eş'ari meseleyi diğer tarafından da ele alır: Daha önce hakkında dinin birincil kaynakları tarafından hüküm verilmemiş bir konu üzerine söz söylendiğinde bu sözü söyleyeni tekfir etmek de daha önce hüküm verilmeyen bir noktada hüküm vermek anlamına gelir. Yani, eğer daha önceden hakkında hüküm verilmeyen bir konuda daha sonra da hüküm vermemek bir kuralsa, o halde bir kimse daha önce hüküm verilmemiş bir hususta bir diğerinin anlayışına karşı bir noktadan bir şey söylediğinde bunun yanlış olduğunu söylemek de bir

hüküm vermektir ve bu karşı çıkış da bir hükümdür, dolayısıyla bizzat başta varsayılan kuralla çelişkiye düşülmüş olur. İmam Eş'ari burada da Kur'an-ı Kerim'in mahluk olup olmaması üzerine yürütülen tartışmaya odaklanır ve şunları ifade eder:

"Şu halde siz 'Kur'an mahlûktur' diyen kimseye karşı: 'niçin sükût etmediniz? Peygamber (a.s.)'den gerek Kur'an-ı Kerim'in mahlûkiyetinin nefyi hakkında olsun ve gerekse mahlûkiyetini söyleyen kimsenin tekfiri hakkında olsun sahih bir hadîs yokken niçin 'Kur'an mahlûktur' diyen kimseyi tekfir ettiniz?' Çünkü 'Ahmed İbn Hanbel, 'Kur'an-ı Kerim mahlûk değildir,' demiş ve mahlûkiyetini söyleyen kimseyi tekfir etmiştir' derlerse cevaben 'Ahmed İbn Hanbel, bu meselede niçin sükût etmedi de konuştu?' denilir. ... Eğer bu meseleyi sahabeye yahut onlardan bir cemaate havale ederlerse delilsiz bir dâva olur ve onlara 'Peygamber (a.s.)'in konuşmadığı ve konuşan hakkında da tekfirden bulunmadığı bir meselede siz niçin sükût etmediniz' denilir. Ve nihayet 'ulema için her hâdis hakkında kelâm lazımdır, ta ki, cahil o meselenin hükmünü anlasın' derlerse 'işte bizim de sizden beklediğimiz budur, o halde buna niçin mâni oluyorsunuz? İsteddiğiniz zaman konuşuyorsunuz, takatiniz kesildiği zaman da 'Kelâmdan men olunduk' diyorsunuz. Yine istediğiniz zaman kendinizden öncekileri delilsiz beyansız taklit ediyorsunuz. Bütün bunlar şehvet ve tahakkümdür' deriz. Sonra onlara 'Peygamber (a.s.) nezir, vasiyet, itk, feraiz hesabı gibi meseleler hakkında konuşmamış Mâlik, es-Sevrî, Şâfiî ve Ebû Hanîfe gibi kitap da tasnif etmemiştir. O halde Peygamber (a.s.)'in yapmadığı bir şeyi onlar yaptıkları için, yani nas olarak söylemediği bir şeyi onlar söyledikleri için, tasnif etmediği bir şeyi onlar tasnif ettikleri için, Kur'an-ı Kerim'in mahlûkiyetini söyleyen kimseyi tekfir etmediği halde onlar tekfir ettikleri için mübtedi ve dâl olmaları lâzım gelirdi' denilir." [13]

Bu bakımdan, iki seçenek vardır: Hakikaten daha önce konuşulmamış hususlar hakkında olumlu veya olumsuz hiçbir hükümde bulunulmaması, yani bu konulara değinilmemesi, ya da bu konularda hükümlerin üretilmesi gerekir. Hükümde bulunulmaması gerçeğin bir anlamda yadsınması ve – tarihsel olarak insan koşulu işin içine katılsın veya katılmasın, zira iki durumun dışında da hakkında hüküm üretilmesi gereken hususlar bulunur, Kur'an-ı Kerim'in mahlûkiyeti gibi – konuşulamayan bir saflıkta esir kalınması anlamına gelir. Hüküm üretilmesi halinde ise hem olumlu hem de olumsuz hüküm üretilir; ancak bu şekilde gerçeklik yakalanabilir.

Tüm bu noktalar değerlendirildiğinde söz konusu risalenin daha sonraki literatüre ve tartışmalara katkısının yalnızca verdiği örneklerden ve hüküm üretilip üretilmemesi meselesinden çok daha fazlası olduğu görülür. Bilhassa bu risale, İslam düşüncesinde konuşmanın ve söz söylemenin, yani en basit tabiriyle insani bir hayat sürmenin ve topluluk haline gelmenin yolunu açar, bu yoldaki taşları yerinden eder. Dolayısıyla İmam Eş'ari'nin söz konusu risalesi görünüşte yalnızca spesifik ve muayyen birtakım mülâhazalar üzerinden ilerlese de, küçük hacmine rağmen çok daha uzun soluklu konularda çeşitli imkânlar ve açıklıklar sunar. Bu açıklıkların daha sonra ne ölçüde değerlendirildiği veya bunlarda başarıya ulaşıp ulaşılamadığı benim konumun dışında olması hasebiyle burada değinebileceğim bir husus olmaktan ıraktır. Ancak risalenin tarih boyunca süregelen etkisi onun önemini ve İslam düşüncesi içinde tuttuğu yeri göstermekte pekâlâ muvaffaktır.

Bununla birlikte, İmam Eş'ari'nin İstihsânü'l-Havz fî 'İlmi'l-Kelâm risalesi kategorilerinin birbiriyle olan çatışmalı durumu nedeniyle eleştiriye tabi kılınabilir. Birinci kategori çok kısa olduğundan onu görmezden gelmek mümkündür; ancak ikinci ve üçünü kategorilerden ilkinin kelâmın temel alanını halihazırda söylenmiş ve hüküm verilmiş konuları genişletmek üzerine kurması ve buna mukabil ikincisinin ise hüküm verilmemiş hususlara odaklanması kelâmın etki alanı hususunda soru işareti bırakabilir. Buna ek olarak, ancak bundan bağımsız olmayan bir şekilde, ikinci kategorinin insanlık durumunu ne ölçüde sorunsallaştırdığı veya tarihsel olanın insanlığı koşullandıran yanının bizzat kelâmın içine ne ölçüde dahil edileceğine dair arka planda kalan yorumu kelâmın bağımsız ve özgün bir ilim alanı olarak gelişmesinde bu kategorinin kendisinden sonra gelen – yani üçüncü – kategoriye kıyasla taltifinin daha güç olması sonucunu doğurur. Dahası, bu iki kategori arasındaki savunma ve saldırı ikiliği kelâmın halihazırda mevcut veya hakkında hüküm verilmiş, yani dolaysız ve saf olandan mı yola çıktığını, yoksa bir hüküm vermek istenciyle oluş (becoming, das Werden) halini mi kendi hükmü için temel aldığını düşünmeyi gerektirir. Ancak bu muğlaklık, İmam Eş'ari'nin bahse konu olan

risalesinin getirdiği açıklık imkânını ne doğrudan doğruya reddetmek anlamına gelir ne de bunun için bir teşebbüste bulunulmasını haklı kılar.

7. Sonuç Yerine veya Bir Açıklık İmkânı Olarak İstihşânü'l-Havz fî 'İlmi'l-Kelâm

İmam Eş'ari'nin bu risalesi, kendisinden sonraki mütekellime, üzerine konuşulabilecek, söz söylenebilecek ve yoruma açık bir alanın olması gerektiği – ve dahası bu alanın varlığı – fikrini başarıyla sunar. Bu bakımdan bu risalenin önemi bizzat kendi içeriğini aşar; insanlık durumunu ve insanın tarih içindeki seyrini yalnızca geçmişe hapsetmek yerine yüzü iki tarafa da – yani geçmişe ve geleceğe – dönük olan Janus'ta ifadesini bulduğu gibi ikiliklerin ve dolayısıyla bizzat insani olanın kalbine koyar. Bu hamlesiyle İmam Eş'ari, İslam'ın evrenselleşerek hem bir medeniyet anlayışı ortaya çıkarmasına hem de kendini – ayırt edici ilkelerini korumak suretiyle – dönüştürebilmesine hizmet eder. Bu bakımdan bu risale, İslam'ın açıklığı ve davetkârlığını onun kabuklaşmasının ve sönmesinin önüne geçirir.

Referanslar

Bulut, Mehmet. İhve-i Selâse , <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihve-i-selase> Son erişim: 15.02.2021.

Erman, Uğur. "Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re'y Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine, Dönemin Te'lifatına ve Sosyal/Beşeri İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)", E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi içinde, Cilt: 9, Sayı: 2, ss. 990-1010, 2017.

Eş'ari, İmam Ebu'l-Hasan. "Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Bir Risalesi", İlahiyat Fakültesi Dergisi içinde, çev. Tâlât Koçyiğit, ss. 165-174, 1960.

Fettâh. İrfan Abdülhamîd, Ebü'l-Hasan Eş'ari , <https://islamansiklopedisi.org.tr/esari-ebul-hasan> Son erişim: 15.02.2021.

İlhan, Avni. Kelime, Aslah , <https://islamansiklopedisi.org.tr/aslah> Son erişim: 15.02.2021.

Uyar, Ahmet. "Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y Ekolleri)", Bilimname içinde, Cilt: 5, Sayı: 2, ss. 29-44, 2004.

Yavuz, Salih Sabri. Vücûb , <https://islamansiklopedisi.org.tr/vucub-mutezile> Son erişim: 15.02.2021.

Yetim, Muhammed. İmam Eş'ari'nin "İstihşânü'l-Havz fî-İlmi'l-Kelâm" İsimli Risalesinin Türkçe Tercümesi , ss. 1-11, 2013.

[1] İrfan Abdülhamîd Fettâh. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esari-ebul-hasan> Son erişim: 15.02.2021. [2] Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esari-ebul-hasan>

[1] İrfan Abdülhamîd Fettâh. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esari-ebul-hasan> Son erişim: 15.02.2021.

[2] Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esari-ebul-hasan>